

ՀՏԴ՝ 930.272

DOI: 10.52971/18294316-2022.25.1-30

ՄԱՐԿԻՆԻ ԵՐԿՐԱՆՈՒՆԸ՝ ԴԱՇՆԱՅԻՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎԱՆՈՒՄ

Մարգիս Պետրոսյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Բանալի բառեր՝ Ուրարտու, թագավորություն, դասեր, Տուշպա, քուրմ, դաշինք, միություն, Արևի աստված, իրանական, հնդկական, արդար:

Հոդվածում քննարկվում է Ուրարտու թագավորության՝ որպես դաշնային պետական կազմավորում ստեղծված լինելու և դրա հետ ուղղակի կապի մեջ եղող պետության անվան առաջացման հարցերը: Հնդեվրոպական միասնության դարաշրջանից եկած ավանդույթի համաձայն՝ Արևի աստվածը, իրեն վերապահված իրավարար գործառնություններից ելնելով, հանդես էր գալիս նաև որպես եռադասյա հասարակության դասերի միջև կնքված դաշինքի հովանավոր: Արևի աստվածը պաշտելի էր Ուրարտական թագավորության երեք դասերի համար, բայց առավելագույն պաշտամունքի նա արժանացել էր քրմական դասի վերնախավի կողմից: Վերջինիս կենտրոնատեղին Վանա լճի արևելյան ափին գտնվող Տոսպ-Վանն (սեպագր. Դսփա) էր: Իր ունեցած ռազմավարական կարևոր դիրքի հետ միասին այս հանգամանքը ևս իր կարևոր դերն էր ունեցել նորաստեղծ պետության մայրաքաղաքի ընտրության հարցում:

Նախաբան. Կելիշինի երկլեզվյան արձանագրության ասուրական տեքստում Իշպուինի Սարդուրդին (մ.թ.ա. 825-810թթ.) իրեն կոչում է «արքա Նաիրի երկրի», իսկ ուրարտականում՝ «արքա Շուրա երկրի, արքա Բիաինա երկրի, տերը Տուշպա-քաղաքի»¹: Նույն կերպ է վարվել Ռուսա II-ը (մոտ մ.թ.ա. 685-645 թթ.): Զվարթնոցի արձանագրության մեջ նա ասում է. «Ռուսան՝ Արգիշտիի որդին, թագավոր է, թագավոր մեծ, թագավոր Շուրայի, թագավոր Բիայնայի, թագավոր թագավորների, տերը Տուշպա քաղա-

¹ Ղափանցյան Գր.-1940, էջ 143:

քի»²: Մրանցից վերջինը՝ Տուշպան (Տոսպ-Վան) Ուրարտու թագավորության մայրաքաղաքն էր և նրա նույնանուն շրջանը: Բայց Ուրարտուի թագավորը նրա թագավորը չէր համարվում, ինչպես էր Շուրայի և Բիայնայի դեպքում:

1. Տոսպ-Վանի արևադարձային քրմության դերը:

Արտաշեսյան դարաշրջանում Տոսպ-Վանը լայն ինքնավարություն ուներ, որի մասին է խոսում նրա կառավարիչների կրած «արքա» տիտղոսը: Դրանցից մեկը իր թողարկած դրամի մակագրության մեջ իրեն կոչում է «Տոսպի Միհրդատ արքա»³: Կասկած չկա, որ այդպիսի արտոնյալ կարգավիճակ Տոսպ-Վանի իշխողներն ունեցել են ավելի վաղ ժամանակներում ևս: Մեր կարծիքով, այդ կարգավիճակը նրանք ունեցել են դեռևս ուրարտական դարաշրջանում: Ուրարտական թագավորներն իրենց «թագավոր Շուրայի, թագավոր Բիայնայի» կոչելուց հետո, իրենց անվանում էին *alusi Tushpa patari*, այսինքն՝ «Տուշպա քաղաքի կառավարիչ», ինչպես Ն. Ադոնցն է նկատում, «Տուշպայի *alusi* լինել՝ նշանակում է կուսակալի տիտղոսով նահանգի, մայրաքաղաքի տեր լինել»⁴: Այլ կերպ ասած, ուրարտական թագավորը Տուշպա-Վանի աշխարհիկ տերն էր, որպես արքայից արքա, իսկ հոգևոր տերը տեղի քուրմ-արքան էր⁵:

Նույնպիսի երևույթ է հայտնի հին Արմավիրից: Այստեղ, ինչպես Հ. Մանանդյանն է նկատում, «իշխում էր իբրև գերագույն քուրմ և թագավոր Երվանդ Վերջինի եղբայր Միթրասը», որը Մովսես Խորենացու Երվանդ է: Իր թողած հունարեն արձանագրության մեջ այս Միթրասը իրեն, թագավոր եղբորը համահավասար, *βασιλεύς* է կոչում⁶: Այս քուրմ-արքայի անունն արդեն խոսում է իր պաշտամունքի մասին: *Μιθράς*-ը ծագում է *Μιθρά/Միհր* անունից, որն իրանական ծագմամբ դիցանուն է՝ տրված Արևի աստծուն: *Μιθράς* ձևով այն Արևի աստծու համար կիրառվել է նաև Կոմագենեում: Երվանդունի Անտիոքոս թագավորի կոմագենյան Նեմրուք լեռան սրբավայրի սինկրետիկ բնույթի աստվածներից մեկի կուռքն ունի հունարեն հետևյալ մակագրությունը. *Απολλων Μιθράς Ηλιος Ερμης*⁷: Եթե Արմավիրում և Կոմագենեում առկա է հայկական աստծու անվան հունականացված ձևը, ապա Տոսպ-Վանում կիրառվել է հայ-իրանական *Միհր* ձևը (հմմտ. *Միհրդատ/հուն. Μιθριδάτης*՝ իրան. *Miθridāta*), այսինքն՝ «Միհր աստծու տված», «Միհրատուր»:

Սարգսի II-ի (մ.թ.ա. 764-735 թթ.) գահակալության վերջին էին սկսվել դժգոհությունները նրա դեմ: Դրա համար խթան կարող էին հանդիսանալ նրա կրած պարտությունները Ասորեստանի թագավոր Թիգլաթփալասար III-ից: Վերջինիս կողմից Տուշպայի գրավումն ու կողոպտումը տուշպայական քրմերին դրդել էր նրա հաջորդ

² Դավանցյան Գր. -1940, էջ 210:

³ Խուրշուդյան Է. -1998, էջեր 167-174:

⁴ Ադոնց Ն. -1972, էջ 216: Ըստ այդմ՝ Կելիշինի երկլեզվյան արձանագրության մեջ ուրարտական *alusi*-ի դիմաց դրված է ասորեստանյան *šakin* տերմինը, որը «քաղաքի կառավարիչ» էր նշանակում (*Мешанинов И.* -1978, с 34):

⁵ Մանանդյան Հ. -1946, էջ 19:

⁶ Նույնը:

⁷ Սարգսյան Գ. -1966, էջ 26:

Ռուսա I-ի օրոք (մ.թ.ա. 735-713 թթ.) միանալ ապստամբ զինվորականներին⁸։ Ըստ երևույթին, ապստամբությունը կանխելու համար Սարգիսի II-ը իր տարեգրության վերջում նշել էր, թե ինչ բարիքներ են իրենից ստացել զինվորական և քրմական դասերը։ Գանձադրան արձանագրության՝ մեզ հետաքրքրող այդ հատվածի առաջին մասը վերաբերում է զինվորական դասին, երկրորդ մասը, մեր կարծիքով, քրմական դասին։ Բերում ենք արձանագրությունից այս երկրորդ մասը, բաց թողնելով թարգմանիչ Հ. Կարապյոզյանի բերած հավասարման նշանով և փակագծերով բացատրությունները։ Ահա այն. «Հարյուր քսանմեկ մարդ, տասը հազար չորս հարյուր ութ ձի, հարյուր երեսուներկու ջորի, տասներկու հազար երեք հարյուր քսանմեկ կով, ինն հազար երեսունվեց եգ։ Ընդամենը՝ քսանմեկ հազար երեք հարյուր հիսունյոթ անասուն (իմա՝ տավար-Ս.Պ.), երեսունհինգ հազար չորս հարյուր վաթսունյոթ ոչխար, երկու հազար հարյուր տասներջորս զենք մարտական, հազար երեք հարյուր երեսուներկու աղեղ, քառասունյոթ հազար ինն հարյուր յոթանասուն նետ, հարյուր երկու բյուր երկու հազար հարյուր երեսուներեք «քապե» գարի, հարյուր տասնմեկ «ակարկե» զինի, ութսունվեց «ակարկե» յոթ «տերուսե» քսան «քալե» յուղ, յոթ հազար յոթանասունինը «մանա» պղինձ՝ երեք հարյուր երեսունվեց ամսում *Ուրուրդենների* համար ոչնչացրի։ Սարգիսը Արգիշթոնին արքա (է) հզոր, արքա մեծ, արքա *Շուրեղե* (երկրի), արքա *Բիաինեղե* (երկրի), արքա արքաների, իշխանը Տուշպայական քաղաքի»⁹։

Նախապես ենթադրում էին, որ սուրճ-ը ցեղանուն է, և այս ցեղանունը ուրարտացիների (իբր ո՛չ հայ ուրարտացիների) ինքնանվանումն է՝ վկայված ուրարտական սեպագրության լեզվով։ Ուրարտական սեպագրությունն առաջին ընթերցողներից մեկը՝ Ի. Մեշչանինովը, 1924 թ. իր առաջարկած *Uruatri-Urartu-Urarda* կապը ոչ միայն մերժեց, այլև սուրճ-ի առթիվ գրեց. «Այդ բառով նշվում է մարդկանց ինչ-որ կատեգորիա, հազիվ թե ցեղի անուն, որովհետև վերջինը սովորաբար ունի անձ ցույց տվող ցուցիչ, ոչ թե AMÊLU «մարդ»¹⁰։ Որ Սարգիսի II-ի հոգածության առարկա ուրուրդները արտոնյալ էին, կասկած չկա։ Բայց դա ցեղանուն չէ։ Ըստ Ֆ. Քյոնիգի՝ այդ բառով նշվել է ինչ-որ պետական պաշտոնյա¹¹։ Ավելի ուշ Հ. Կարապյոզյանը ևս վերանայեց իր մոտեցումը՝ ուրուրդների մասին գրելով. «կամ ինչ-որ կատեգորիայի մարդիկ են, կամ Բիաինական բանակի հատուկ ռազմական միավորման մարտիկներ»¹²։ Բայց բանն այն է, որ դրանից առաջ զինվորական դասին տրամադրված միջոցների մասին խոսքը Սարգիսի II-ն ավարտել է «Սույն տրվածը [=հաղորդվածը] զինվորների համար [=օգտին] ոչնչացրի [=կրճատեցի]» բառերով¹³։ Էլ ինչու պետք է դրանից հետո թագավորը նորից խոսեր զինվորականության ինչ-որ տեսակի մասին։ Այդ տեսակն էլ ուրարտագետը համարում է կառամարտիկներ՝ նրանց անվան մեջ տեսնելով հայերեն *վարորդ* / «կառավար, կա-

⁸ Պետրոսյան Ս. -2006, էջեր 194-196։

⁹ Меликишвили Г. -1960. надп. № 55: ՀԺՊԹ. -1981, էջեր 80-81։

¹⁰ Мещанинов И. -1978. էջ 337: Իր նախկին կարծիքին էր մնում Գ. Մելիքիշվիլին (Меликишвили Г. - 1954. с.с. 21, 155), ըստ որի *Uruatri-Urartu-Urartu* անունները փոխադարձ կապի մեջ են։

¹¹ König F. -1957, s. 208.

¹² Կարապետյան Յ. -1998, էջ 45։

¹³ ՀԺՊԹ. -1981, էջ 80։

ռամարտիկ» բառը՝ ծագած *վար արմատից *-որդ* վերջածանցով՝ *ur-uar* հնչյունափոխությամբ¹⁴:

Բառի մասնատումը պետք է ճիշտ համարել: Այն բաղկացած է *ur-* և *-urd/-ord* բաղադրիչներից, բայց ստուգաբանության վերաբերյալ նույնն ասել չենք կարող, որովհետև ուրարտական դարաշրջանի հայերենում այդիմաստ *վար* արմատ չի եղել: Այն իրանական փոխառություն է (հմմտ. ավեստ. *vādayeiti* «վարել, քաշել, քարշ տալ»¹⁵)՝ կատարված հետուրարտական դարաշրջաններում: Մ.Այվազյանի կարծիքով, տերմինը նշանակել է «զինագործ, մետաղագործ, դարբին», ըստ նրա, առաջացած նախնական «երկաթ ծեծող, մրճավոր» իմաստներից¹⁶: Այս դեպքում էլ անբացատրելի է մնում, թե Մարդուրի II-ը ինչու է այդքան շոյալ գտնվել մետաղագործների համեստ և նվազ խավի նկատմամբ:

Վանա լճից արևելք տարածված շրջաններում արևի պաշտամունքի հարատև գոյության և դրանց քրմական հզոր կենտրոն լինելու իրողությունները¹⁷ հիմք են տալիս պնդելու *ururd* տերմինի «քրմական» բնույթի վրա: Մ*ururd* < *ur-urd* տերմինի *-urd* բաղադրիչն իսկապես կարող է լինել հայ. *-որդ* կամ *-ուրդ* վերջածանցը. հմմտ. *այգորդ, անդէորդ, նաւորդ կամ ժողովորդ, խորհուրդ, յագուրդ* բառերի համապատասխան *-որդ* և *-ուրդ* վերջածանցները: Մ*ur-* արմատը, մեր կարծիքով, ծագում է հ. -ե. **or-* «աղոթել, դիմել աստվածներին» արմատի **ōr-* երկար ձևից: Հայերեն *ուրանալ* բառի աղբյուրը Հ. Աճառյանը գրում է. «Բնիկ հայ բառ՝ հնիս. *ur-* կամ *ōr-* արմատից, որ հնդեվրոպացոց ծիսական տերմիններից մեկն էր և նշանակում էր «ծիսական մի բանաձև արտասանել՝ հատկապես աղերս կամ անեծք»¹⁸: Արմատակից բառեր են. հուն. *α'ρνέομαι* «ուրանալ, ժխտել, մերժել», *α'ρύει* «հակաճառել, գոչել», *α'ρά* «աղոթք, անեծք», լատին. *ōrō* «աղոթել», ռուս. *орать* «գոչել, բղավել, բարձրաձայն երգել», լատիշ. *urdit* «քշել, հեռացնել, նախատել»¹⁹: Սրանց շարքին են պատկանում նաև խեթ. *arīja-* «գուշակի միջոցով հաստատել», հին հնդկ. *ā'ryati* «փառաբանել» և այլն²⁰: Ըստ այսմ, *ururd-* տերմինի ընդհանրական իմաստը «աղոթող (մարդ)», այսինքն՝ «քուրմ» էր լինելու:

Հնդեվրոպական այս նույն արմատն է, մեր կարծիքով, առկա *Uratu* < *Ur-artu* անվան առաջին բաղադրիչի հիմքում: Բայց նախ Ուրարտու թագավորության ստեղծման պայմանների մասին: Ի տարբերություն իրեն ծնած Նաիրի ցեղամիության, որն ավելի շուտ Հայկական լեռնաշխարհի ցեղային երկրների ռազմական դաշինք էր հիշեցնում, Ուրարտու թագավորությունը հետևանք էր սոցիալ-տնտեսական առումով բարդ կառուցվածք ունեցող հասարակությունների երևան գալու, երբ Մերձավոր Արևելքում դասերից ձևավորվում էին նրանցից առաջացած դասակարգերը²¹: Ուրարտուն չէր ստեղծ-

¹⁴ Կարագեօզեան Յ, -1998, էջ 46:

¹⁵ Աճառյան Հր. -1979, էջ 313:

¹⁶ Այվազյան Մ. -2008, էջեր 94-95:

¹⁷ Պետրոսյան Մ. -2006, էջեր 339-345, 395-402, 418-421:

¹⁸ Աճառյան Հր. -1977, էջ 614:

¹⁹ Նույնը:

²⁰ Гамкрелидзе Т., Иванов В. -1984. с.с. 802-803.

²¹ Պետրոսյան Մ. -2006, էջեր 168-169, 172-174:

վել որպես միահեծան թագավորով կառավարվող պետություն, այլ ինչպես Գր. Ղափանցյանն էր նշում, այն որպես «մի ֆեդերատիվ կամ ավելի ճիշտ կոնֆեդերատիվ քաղաքական միություն»²² էր, որը միայն խալդիապաշտ Իշպուինիից սկսած հակված էր վերածվելու բացարձակ միապետության²³։ Ինչպես վերևում տեսանք, նաիրյան երկրներից միայն երեքն են հիշատակվում Ուրարտուի թագավորների լրիվ տիրադատարան՝ Շուրան (Վանա լճից հյուսիս), որը ներկայացրել է զինվորական դասը²⁴, Բիայնան (Վանա լճից հյուսիս-արևելք), որը ներկայացրել է բարիքներ արտադրողների դասը²⁵ և Տուշպան (Վանա լճից արևելք), որը ներկայացրել է քրմական դասը²⁶։ Հստակ է միավորման սկզբունքը՝ հնդեվրոպական միասնության դարաշրջանից և Հայկից եկած հասարակության եռադասյա ավանդական մոդելի պահպանումը²⁷։

2. Արևի աստծու դերը՝ որպես դաշինքների հովանավոր աստված։

Ո՛չ միայն ռազմավարական կարևոր դիրք ունենալու պատճառով էր դաշնային միության մայրաքաղաք ընտրվել Վանա լճի արևելյան ափին գտնվող Տուշպան։ Այն Արևաստծու պաշտամունքի և քրմական դասի հնագույն կենտրոն էր, իսկ արևի և Արևաստծու պաշտամունքը նախապես դաշնային եռյակը կազմած երկրներից յուրաքանչյուրի գլխավոր պաշտամունքն էր²⁸։ Ի նկատի առնենք, որ Հին աշխարհում դաշինքներ կնքում էին որևէ աստծու (կամ աստվածների) հովանավորությամբ, որոնք էլ լինում էին ծիսական աղոթքով հաստատվող պայմանի (կամ պայմանագրի) վկան և պահպանման երաշխավորը։ Հնդեվրոպական շատ ժողովուրդների համար այդպիսին կարող էր լինել միայն արևի աստվածը։ Արևի աստծուն ձոնված խեթական օրհներգում ասվում է. «երկրների ծեսը, պայմանները (պայմանագրերը) դու ես հաստատում»²⁹։

Իրանական Միթրան, որի անունը (Miθra) նախապես «պայման, պայմանագիր», «համաձայնություն» էր նշանակում, երբ հանդես էր գալիս որպես արևի աստված, վկան և պահպանող էր դառնում ամեն մի պայմանավորվածության (անգամ ամուսնական միության) և պայմանագրի³⁰։ Նրա հին հնդկական անվանակից Mitrá-ն, որի անունը նախապես նշանակում էր «ընկեր, բարեկամ», «պայման, պայմանագիր», սոցիալական կառուցվածքների մեջ մարդկանց միավորողն էր, նրանց հետ պայմանագրեր կնքողը՝ ըստ տիեզերական ընդհանրական rita/ṛta օրենքի և արեգակի ընթացքի, նա էր արդարություն իրագործողը, սոցիալական և բարոյական կարգի պահպանողը³¹։ Սանսկրիտում ṛta նշանակում է «ուղիղ, արդարացի, իսկական, հարմար», «ճշմարիտ», «կարգ, կանոն», «ճշմարտություն, իսկություն», «բարեպաշտական գործ»³²։ Անկասկած, հնդեվ-

²² Ղափանցյան Գր. -1940, էջ 94։

²³ Պետրոսյան Ս. -2006, էջեր 198-201։

²⁴ Պետրոսյան Ս. -2006, էջեր 183-185։

²⁵ Պետրոսյան Ս. -2006, էջեր 178-182։

²⁶ Պետրոսյան Ս. -2006, էջեր 182-183։

²⁷ Dumezil G. -1952; Նույնի -1968.; Նույնի -1974.

²⁸ Պետրոսյան Ս. -2008, էջեր 29-36։

²⁹ Keilschrifturkunden aus Boghazköi -1923-1939 XXXI, 127, 16-17.

³⁰ Tonopov B. -1988, cc. 154-157.

³¹ Tonopov B. -1988. c.c.157-158.

³² «Wörterbuch Sanskrit - Deutsch»-1980. s. 91.

րոպական եռադասյա հասարակական կարգը պահպանած մեր նախնիները ևս նույն-
պիսի դերակատարում վերագրած են եղել իրենց արևաբնույթ աստվածներին, որը ևս
իր դերն է ունեցել արևապաշտության կենտրոն Տուշպա-Վանը մայրաքաղաք ընտրելու
հարցում:

Ուրարտու թագավորության՝ դաշնային սկզբունքով ձևավորված լինելու իրո-
դությունը հնարավոր է դարձնում հիմնավոր մոտեցում ցուցաբերելու նաև Մարտու ան-
վան ստուգաբանության հարցում: Ն. Ադունցը ժամանակին նշում էր, որ «Ասորեստան-
ցիները գործածել են *Ուրարտու* և *Նաիրի* տերմինները, բայց դրանից դեռևս չի բխում,
որ սրանք ասուրական, այսինքն՝ սեմական ծագում ունեն»³³: Հ. Կարազյոզյանը ենթադ-
րում է, որ «*Ուրարտու* (^{KUR}Մարտու) երկրի անունը զուտ բիայնական է և կազմված է
առաջին անհասկանալի *ուրար* (*urar*) արմատով և, հավանաբար, հոգնակիության *տու*
(*tu*) ածանցով»³⁴: Մեր կարծիքով, Մարտու բաղադրիչներից կազմված անվան մեջ առա-
ջին Մար- բաղադրիչը (այդ նշվեց վերևում) նույնական է *ur-urd-* «աղոթող մարդ, քուրմ»
նշանակող բառի առաջին բաղադրիչի հետ, իսկ երկրորդ բաղադրիչը՝ *-artu-*ն ծագում է
հ.-ե. **ar-* արմատից *-t* ածականով: Այս արմատի իմաստը «միանալ, հարմար(վ)ել միմ-
յանց» է՝ իր արտացոլումը գտած հայ. *յար* (*y-ար*) «կից, կցորդված, կողք կողքի միացած»
արմատում³⁵ (սրանից ունենք *յարմար* < *y-ար-մ-ար* բառը՝ «պատշաճ, վայելույշ, վայել,
հարմարություն» և այլն):³⁶

Հնդեվրոպական արմատի *-t* ածականով **art-* ձևը նախ հանդիպում է ուրար-
տական Արևի աստծու (^DUTU/^DŠiṣini) հետ սերտ կապի մեջ եղած *Արտուվարասի*
(^DArtuvarasi եզ. թիվ, ^DArtuvarasaue հոգն. թիվ) կոչված սրբությունների անվան մեջ: Մ.
Հմայակյանը «Շիվինիի գործեր»// *Արտուվարասիներ* հասկացությունը զուգադրում է
հայ առասպելաբանությունից հայտնի «Արևի աստծու թիկնագործի» հետ³⁷: Մեր կարծի-
քով, *Արտուվարասի* բաղադրիչներով կազմված բառի *վարասի* բաղադրիչը ցույց է
տալիս, թե ինչպիսին է եղել այդ թիկնագործի բնույթը, իսկ առաջին բաղադրիչը՝ *արտու-*
ն, բացահայտում է նրա պատկանելությունը³⁸: Մեր կարծիքով, *Artu-*ն եղել է հին հայոց
Արևի աստծու անուններից կամ մականուններից մեկը՝ «արդար» բազմաբովանդակ և
արմատակից բառի բոլոր իմաստներով (հմմտ. *Արեգակն արդար* կայուն բառակա-
պակցությունը):

Արտուվարասիների անվան *վարասի* բաղադրիչի իմաստը քաջ հայտնի էր ան-
գամ XIX դարի վերջերի վանեցիներին: Առասպելն այդ առթիվ ասում էր. «Վարագա սա-
րեն կ'երևա արշալույսեն առաջ հարևելս արևուն ծագումն. ահագին լեռան մը տակեն կ'

³³ Ադունց Ն. -1972, էջ 269: Nairi երկրանունը բուն հայկական ծագում ունի՝բաղկացած Na-ir-i բաղադրիչներից: Հմմտ. հն. *(s)na- «հոսել, հեղուկ» (> հայ. նայ «թաց, խոնավ») արմատը, -er մակբայակերտ վարջածանցը և (i)jā վերջածանց-տեղանվանակերտը (տե՛ս Պետրոսյան Ս./ՊԲՀ/-2006, էջեր 238-239):

³⁴ Կարազյոզյան Յ. -1998, էջ 13:

³⁵ ՀԱԲ, III, էջեր 387-388:

³⁶ Նույն տեղում, էջեր 389-390:

³⁷ Հմայակյան Ս. -էջ 29:

³⁸ Պետրոսյան Ս. -2006, հ. 9, էջեր 26-27:

ելլեն նախ 12 *դավազներ*, սև սև արաբներ, և այդ լեռան վրա լուսեղեն ճպոթներով ճառագայթի պես կը զարնեն. լեռը կը ցածնա, ամեն սարերը իրենց գլուխը կը խոնարհեն... հանկարծ արևու ոսկի գլուխն ու հրեղեն բրչամն կ'երևա»³⁹: Գ. Սրվանձոյանի բերած և ընդգծած *դավազ*-ը (դավաս) արաբերեն բառ է և «նետաձիգ» է նշանակում: Այն լինելու է միջնադարյան փոխառություն՝ Վանի բարբառում փոխարինած բուն հայերեն բառին: Իսկ վերջինը լինելու է *վարս-ի (>սեպագր. *varasi) տեսքն ունեցած մի բառ՝ բաղկացած *վարս* արմատից՝ հանրահայտ *-ի* վերջածանցով: Այս արմատը պահպանված է հայերեն *վարսամ* (<վարս-ամ) «գավազան, բիր, ցից», *վարսել* (<վարս-ել) և *վարսաւորել* (վարսաւոր-ել) «գետին գամել, հողի մեջ մխել» հավաստի ստուգաբանություն չունեցող բառերում⁴⁰: Քանի որ արևաբնույթ աստվածությունները նաև հմուտ նետաձիգներ էին, ուստի *վարսի/*varasi* բառի համար կարելի է ընդունել «նետաձիգ» իմաստը և լուսեղեն նետեր համարել վանյան առասպելում հիշված նետաձիգ/դավասների «լուսեղեն ճպոթներ»-ը: Հիշենք Շիվինիի հերարձակ պատկերները ուրարտական արվեստի գործերում՝ նետ-աղեղը ձեռքին:

Հնդեվրոպական նույն *ar- արմատի -*t* ածականով *art ձևից հայերենում ունենք նաև *արդ* «կարգ, կարգավորություն, ձև, սարք», որից *արդար* (*արդ-ար*՝ -*ար* վերջածանցով) «ուղիղ, ճշմարիտ, հավատարիմ (մարդ)» և այլ նշանակություններով⁴¹: Հմնտ. նաև պաշտամունքի և կրոնի ոլորտ թափանցած այնպիսի բառակապակցություններ, ինչպիսիք են՝ տիեզերական և փոխաբերական մտքով *Արեգակն արդար*-ից մինչև Մանուկի *Արդար* մականունը⁴²: Այդ բառերի հնդեվրոպական նախաձևը իրավունքի ոլորտում կիրառվելիս անգամ իրեն դրսևորում էր որպես կրոնական սկզբունք՝ աստվածային օրենք, որը մարդիկ պարտավոր էին հարգել և պահպանել: Վերոբերյալ հին հնդկ. *rita*/ṛtá բառի արմատակիցներից ուշագրավ են հ.-ե. *art- նախաձևից ծագած հուն. ἄρτος, ἄρτον (ըստ Հեսիքիոսի) բառերը՝ «կարգ, կարգավորություն», «բարեկամ, ընկեր», «պայման, պայմանագիր» և այլն, թոխար. *U ortune* «բարեկամություն, ընկերություն», թոխար. *U ortum* «բարեկամական», *ortu*- «բարեկամ, ընկեր» բառերը, որոնք իրենց արմատակից հայերեն *արդ* (սեռ. հոլ. *արդու*) բառի հետ միասին, ինչպես Վ. Տոպորովն է նշում, թելադրում են նախաձևի -*u* հիմք⁴³: Նույն հիմքով մի ձև էլ, ինչպես տեսանք, առկա էր *Artu*-*varasi* անվան մեջ՝ որպես սրա առաջին բաղադրիչ և *Uratu* (<*ur-artu) երկրանվան մեջ՝ որպես նրա երկրորդ բաղադրիչ:

3. Ուրարտուի իմաստային զուգահեռներն ազգակից լեզուներում:

Ուրարտական թագավորության նախնական կառուցվածքի բացահայտման տեսանկյունից ուշագրավ են նաև իրանական վաղ թագավորությունների օրինակները: Են-

³⁹ Սրվանձոյան Գ. -1978, էջեր 76-77:

⁴⁰ ՀԱԲ, հ.IV-1979, էջ 325: Գ. Ջահուկյանն այս բառերի համար գրում է. «ծագումն անհայտ», իսկ *վարսամ* «փայտ, գավազան» բառը «թերևս կապ ունի *բարսմունք* «ճյուղերի տրցակ» բառի հետ» (Ջահուկյան Գ. - 2010, էջ 708):

⁴¹ ՀԱԲ, հ. I, -1971, էջեր 306-307:

⁴² Արդար Մանուկը Գյումրու Սբ Ամենափրկիչ եկեղեցու զմբեթի մեծ խաչը տեղադրողն էր՝ Ժողովրդի կողմից արժանացած *Արդար* մականիւնով:

⁴³ Топоров В. -1979. с.с. 143, 151:

թաղրում են, որ Մարական պետության թագավորներն ուրարտական թագավորների նման իրենց «արքայից արքա» էին հռչակում: Ռ. Ֆրայը նշում է, որ այդ տիտղոսը, թեպետև «լայն ճանաչում գտավ շնորհիվ Իրանի, ասորեստանցիներին այն ծանոթ չէր, բայց Ուրարտում այն արդեն գործածական էր»⁴⁴, իսկ «աքեմենյան պատկերացումը «արքայից արքայի» մասին, անկասկած եղել է արդեն մարերի, ինչպես ավելի վաղ ուրարտացիների մեջ»⁴⁵: Ուրարտական թագավորության հիմնադիր երկրների եղյակն է հիշեցնում պարսկական ցեղերի առաջնային եղյակը: Ինչպես Հերոդոտոսն է վկայում. «Այդ ցեղերը, որոնցից կախում ունեն մյուս բոլոր պարսիկները, հետևյալներն են. պասարգադները, մարափները և մասպերը: Մրանց մեջ գերազանցում են պասարգադները, որոնց պատկանում է նաև Աքեմենյանների տոհմը, որից էլ ծագեցին պարսից թագավորները»⁴⁶:

Ըստ երևույթին, պարսկական թագավորության հիմնադիրների դեպքում ևս կիրառվել է հնդեվրոպական հասարակությանը բնորոշ եռադասյա մոդելը⁴⁷: Պատահական չէ, որ բուն Պարսի (Pārsa, Περσ'ις) պաշտամունքային կենտրոն Պասարգադա քաղաքի «սրբազան շրջապարսպի» պաշտամունքային կառույցները նույնպես երեքն էին՝ ենթադրաբար վերագրված կամ Ահուրամազդա, Միթրա, Անահիտա եղյակին, կամ Ահուրամազդա, Մրտա, Սրառա եղյակին⁴⁸: Մրտա դիցանվան հիմքում հին իրանական arta «ճշմարտություն, արդարություն» բառն է (ավեստ. aša, որից Aša-Vahišta/*Arta-Vahišta «լավագույն ճշմարտություն» դիցանունը), որը ծագում է հնդեվրոպական վերոհիշյալ *art-ից:

Ուրարտու-իրանական պետականակառույց գուգահեռների և առնչությունների մասին խոսող վերոբերյալ օրինակները հենված են ավելի լայն դաշտ ընդգրկած մշակութային ընդհանրությունների վրա: Ըստ իրանագետ Ռ. Ֆրայի՝ «Ավելի կարևորը մեզ համար ինքը՝ Ուրարտու պետության մշակույթն ու քաղաքակրթությունն է, որը հզոր ազդեցություն է գործել հարևան բոլոր մարզերում: Այդ ազդեցության հետքերը գտնում են աքեմենյան արվեստում և ճարտարապետության մեջ, անգամ Աքեմենյանների արքայական արձանագրությունների տիտղոսավորման բանաձևերում ու ոճի մեջ»⁴⁹:

Հերոդոտոսի «Պատմության» համաձայն՝ ավելի վաղ պարսիկներն այլ ցեղանուններ են կրել. «Հելլենները հնում սրանց կոչում էին կեփաններ, իսկ իրենք իրենց, ինչպես և հարևանները, անվանում էին *արտայներ* (Ἀρταίοι)»⁵⁰: Վերջին անունը մեզ հնարավորություն է տալիս ուղղակի գուգահեռներ տեսնելու ոչ միայն ուրարտական Շուրա, Բիայնա, Տուշպա և պարսկական պասարգադներ, մարափներ, մասպեր պետա-

⁴⁴ Фрай Р. -1972. с. 149.

⁴⁵ Фрай Р. -1972. с. 108.

⁴⁶ Herod. -1986. с. 55.

⁴⁷ Սաանյան դարաշրջանի Իրանում եռադասյա հասարակության մոդելի պահպանմամբ էին պետական գլխավոր ասորուշաններ համարվում Ֆարնբագը՝ քրմական դասի համար, Գուշնասպը՝ զինվորական դասի համար և Բուրգեն Միհրը՝ արտադրողների դասի համար (Фрай Р. -1972, с. 325):

⁴⁸ Дандамаев М., Луконин В. -, նշվ. աշխ., էջ 328:

⁴⁹ Фрай Р. -1972. с. 100: Հմմտ. էջեր 100-102, 108-109, 113, 122-123, 149: Հմմտ. նաև Ghirshman R. -1950, p. 205-220; Նույնի -1962. pp. 85-88.

⁵⁰ Herod., -1986, с. 407:

կանության հիմնադիր եռյակների միջև, այլև նրանց որդեգրած Ur-artu և Art-α- անունների միջև՝ ի դեմս Ur-artu-ի երկրորդ և Art-α-ի առաջին բաղադրիչների: Դրանց հիմքում հ.-ե. *art-ից ծագած վերոբերյալ հայերեն *արդ* (>արդ-ար) և իրան. arta (>Arta//Aša դիցանուն) բառերի հին արմատակիցներն են:

Եզրահանգում. Այսպիսով Urartu երկրանվանը՝ որպես *ur-artu բառակապակցություն կարելի է վերագրել «աղոթքով (սրբազործված) կարգ», իսկ ընդհանրապես՝ «Սրբազան դաշինք», «Սրբազան միություն» իմաստը: Այսպիսի ստուգաբանությունը հիմնավոր է նրանով, որ իրականում էլ Ուրարտու թագավորությունը կյանքի էր կոչվել շնորհիվ Šura, Biaina և Tušpa երկրների փոխադարձ համաձայնության՝ սրբազործված դաշինքի:

ТОПОНИМ URARTU – НАЗВАНИЕ ФЕДЕРАТИВНОГО ГОСУДАРСТВА

Петросян С. Г.

Ключевые слова: *Урарту, царство, сословия, Тушпа, Наири, жрец, договор, союз, бог Солнца, армянский, иранский, индийский.*

Царство Урарту возникло на основе военного союза стран Наири. В титулах урартских царей упомянуты только три наирские страны - Шура, Биайна и Тушпа. Эти страны и являлись основателями первоначально федеративного государства Урарту. Во время управления Сардури I (845-825 гг. до н. э.) город Тушпа (Тосп, современный Ван) – центр жрецов, стал столицей Урарту, а бог Солнца отождествлялся с местным солнечным богом Шивини.

Факт, что у древних армянских, иранских и индийских племен существовала трехсословная социальная структура и соответственные мифологические триады, отражена в их повседневной жизни и в религии. В армянской мифологии носителем умственной силы и социального порядка являлся бог Солнца-*Арегаки ардар*. Индоиранский бог Митра/Мифра считался управляющим всей социальной жизни – сферой деятельности жрецов.

Эпитет *Art- бога солнца (ср. арм. слово индоевропейского происхождения *ардар* и.-е. *art-) лежит в основе топонима Urartu (<*ur-artu) в виде его второго компонента. Этот эпитет налицо также в слове Artuḫarasaue (ед. число artu-ḫarasi)- в названии лучников-гвардейцев бога Солнца. Первый компонент топонима Urartu, по нашему мнению, одного происхождения с корнем глагола *уранал* «отступаться, отрекаться» армянского языка, который происходит из и.-е. *ōr-. Этот корень наличествует также в слове урартской клинописи ururda (<*ur-urd/*ur-ord) «жрец»: ср. греч. ὄρά «молитва, мольба», «проклятье», латин. ōrō/ōrāre «просить, говорить» и т.п.). Таким образом, топоним Urartu означает «Священный порядок», т.е. «Священный договор, Священный союз».

TOPONYM URARTU – DENOMINATION OF THE FEDERAL STATE

Petrosyan S. G.

Key words: *Urartu, Kingdom, estate, Nairi, Tushpa, priest, pact, union, God of the Sun, Armenian, Iranian, Indian.*

The kingdom of Urartu emerged on the basis of the military alliance of the Nairi countries. In the titles of Urartian Kings, only three Nairian countries are mentioned-Shura, Biayna and Tushpa. These Nairian countries were the founders of primary federal state of Urartu. During the rule of Sarduri I (845-825 B.X.) the capital of the Urartu became the centre of the priests Tushpa (Tosp, present-day Van) and God of the Sun became identified with Shivini, i.e. the God of the Sun from Tushpa.

The fact that the ancient Armenian, Iranian and Indian tribes having three social estates structure of the society and existence of corresponding mythological triads, have found their manifestation in everyday life and religion. In the ancient Armenian mythology the bearers of mental power and social order were God of the Sun-*Aregakn ardar*. Indo-Iranian Mitra/Mithra also was directing all the realities of the social life which made up the spheres of activity of the priests.

The epithet *Art- of the God of the Sun (compare with Armenian word ardar “truthful, pious, righteous man” <IE *art-) lies in the basis of the second component of the toponym *Urartu* (<*ur-artu) and in the basis of the first component of the cuneiform word *Arṭuṣarasaue* (singular number *artu-ṣarasi)- the name of the marksmen-guardians of the God of the Sun. It's not excluded that the first component of the toponym *Urartu* (<*ur-artu) is of the same origin with the Armenian verb *uranal* “recede, renounce” (<IE *ōr-), which like this in the presence of the cuneiform word *ururda* (<*ur-urd/*ur-ord) “priest”: cf. Greek. ὄρα “prayer, entreaty”, “damnation”, Latin. *ōrō*/*ōrāre “ask, beg”, “say, speak”. For instance, the toponym *Urartu* has the meaning “Holy order”, i. e. by and large “Holy alliance, Holy union”.

Գրականություն

1. Ադոնց Ն. -1972, Հայաստանի պատմություն. Ակունքները. X-VI դդ. մ.թ.ա., Երևան:
2. Անառյան Հ. -1979, Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, Երևան:
3. Այվազյան Ս. -2008, Ուրարտեներ-հայերեն. բառապաշար և պատմահամեմատական քերականություն, Երևան:
4. Խուրշուդյան Է. -1998, Տոսպի արքա Միհրդատի դրամը, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» XVII, Երևան:
5. Կարապետյան Յ. -1998, Մեկագիր տեղանուններ (Արարատում և հարակից նահանգներում), «Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում», հ. I, գիրք 1, Երևան:
6. ՀԱԲ (Հայերեն արմատական բառարան), հ. I, Երևան, 1971: հ. III, Երևան, 1977: հ. IV Երևան, 1979:
7. ՀԺՊԲ -1981, Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա, հ. I, Երևան:
8. Հերոդոտոս -1986, Պատմություն ինը գրքից, թարգմ. Միլոն Կրկյաշայանի, Երևան:
9. Ղափանցյան Գր. -1940, Ուրարտուի պատմություն, Երևան:
10. Մանանդյան Հ. -1946, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ, Երևան:

11. **Պետրոսյան Ս.-2006**, Արտամենի հին աստվածությունները, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ Կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. IX, Գյումրի:
12. **Պետրոսյան Ս.-2006**, Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին Հայաստանում, ՀՀ ԳԱԱ, Երևան:
13. **Պետրոսյան Ս.-2006**, Դրախտի գետերի և Խավիլա, Քուշ երկրների տեղադրության շուրջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես»:
14. **Պետրոսյան Ս.-2008**, Հայոց մեհենագրության ակունքներում, Գյումրի:
15. **Ջահուկյան Գ.-2010**, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երևան:
16. **Սարգսյան Գ.-1966**, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան:
17. **Гамкрелидзе Т., Иванов В. -1984**. Индоевропейский язык и индоевропейцы. т. II. Тб..
18. **Меликишвили Г. -1960**. Урартские клинообразные надписи. М..
19. **Меликишвили Г. -1954**. Наири-Урарту. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья. т. I Тб..
20. **Мещанинов И. -1978**. Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка. Л..
21. **Топоров В. -1988**. Митра, «Мифы народов мира». т. II. М..
22. **Топоров В. -1981**. Ведийский Ṛtá-: к соотношению смысловой структуры и этимологии, «Этимология 1979». М..
23. **Фрай Р. -1972**. Наследие Ирана. М..
24. **Dumezil G. -1952**. Les dieux des Indo-Européens. Paris.
25. **Dumezil G. -1968**. Mythe et Epopée. L' ideologie dans les épopées des peuples Indo-Europeens. Paris.
26. **Dumezil G. -1974**. La religion Romaine Archaïque. Paris.
27. **Ghirshman R. -1950**. Masjid-i Solaiman Résidence des premiers **Achéménides**. “Syria”. vol. 27.
28. **Ghirshman R. -1962**. La civilisation achéménide et L’Urartu, “Studies in honour of S. H. Taqizadeh”. London.
29. **König F. -1957**. Handbuch der chaldischen Inscripten. II. Graz.
30. **«Wörterbuch Sanskrit - Deutsch» -1980**. von Prof. Dr. Dr. habil. Klaus Mylius, VEB verlag Enzyklopädie. Leipzig..

Ընդունվել է՝ 06. 03. 2022

Գրախոսվել է՝ 14. 04. 2022

Հանձնվել է տպ.՝ 25. 05. 2022

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Սարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ Երևանի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի
առաջատար գիտաշխատող, էլ. հասցե՝ vahe1996@mail.